

GENDER IN WELKE LAGEN?

Kanttekeningen bij de gelaagde genderconcepten van Scott, Harding en Hagemann-White en hun toepassing in empirisch onderzoek.¹

Evelien Tonkens

Elements of gender? Notes on the gendermodels of Scott, Harding and Hagemann-White and their application in empirical research

With gender as the core concept of genderstudies (and women's studies) there is a tendency to subdivide gender into elements or levels, and construct a gendermodel that consists of some three or four elements. This is the case in the work of such different authors as Joan Scott, Sandra Harding and Carol Hagemann-White. Their elements of gender are often applied in Dutch social research. However promising this may seem, this application does not seem to be very fruitful yet. It is often unclear what such models add to the analysis of a genderproblem. This article analyses the causes of this lack of explanatory power and points to a way in which a division of gender in elements could be made more productive. To that end it examines the results of some recent Dutch research projects in which these models are applied. It is argued that there are two reasons for this lack of explanatory power of the gendermodels. Firstly, no clear connection is made between the models of Scott, Harding and Hagemann-White and the models of the author herself. Moreover the models of these three authors are quite different, on account of the differences in disciplinary background and their reasons for making the division in gender elements. The author then puts forward two possible ways of solving the problem of lack of explanatory power of the gender models, one deductive, the other more inductive.

De laatste jaren wordt in Nederlands vrouwenstudiesonderzoek regelmatig gebruik gemaakt van een 'gelaagd' genderconcept. Daarbij verwijst men meestal naar drie (buitenlandse) auteurs die ieder op eigen wijze een differentiatie van gender in verschillende lagen (of niveaus) gemaakt hebben: Joan Scott, Sandra Harding en Carol Hagemann-White. Een gelaagd gendermodel biedt naar mijn mening interessante perspectieven voor vrouwen- en genderstudies, maar daartoe is wel een verdere doordenking van de verschillende modellen en lagen en hun onderlinge verhouding noodzakelijk. Op dit moment wordt er, bij gebrek aan verdere doordenking, vaak nogal losjes met de modellen en hun onderlinge verschillen omgesprongen. Meestal noemen auteurs de drie modellen even, om daarna een eigen model te presenteren, dat om nauwelijks beargumenteerde redenen van een of meer van de drie is afgeleid. Vervolgens gaan ze over tot de analyse van het empirisch materiaal waarbij het lagenonderscheid behulpzaam moest zijn. Veelal verdwijnt het lagenmodel dan uit beeld, om pas bij de conclusies op een wat obligate wijze weer terug te keren.

Deze werkwijze is niet te wijten aan de onderzoekers, die stevast interessante onderzoeksresultaten naar voren brengen, maar aan het lagenonderscheid zelf. In dit artikel probeer ik te achterhalen waardoor het lagenonderscheid vooralsnog weinig oplevert, en op welke wijze een lagenmodel meer vruchtbaar zou kunnen zijn. Daartoe behandel ik allereerst het begrip gender en de drie modellen met hun onder-

linge verschillen en overeenkomsten. Vervolgens bespreek ik enkele recente onderzoeken die van een lagenmodel gebruikmaken en bekijk waardoor het lagenonderscheid voor het onderzoek weinig vruchtbaar is. Ik beperk me daarbij tot onderzoek dat handelt over de hardnekkige manier waarop sekseongelijkheid wordt gereproduceerd, ondanks beleid ter doorbreking daarvan, op het terrein van bijvoorbeeld arbeid of politiek. Tenslotte lanceer ik enkele gedachten over mogelijke manieren waarop theorievorming over de analyse van de hardnekkige reproductie van sekseongelijkheid tegen goede bedoelingen in, verder zou kunnen worden ontwikkeld.

Scott

Het begrip 'gender' is al vanaf het begin van vrouwenstudies van belang, maar het werd aanvankelijk op een andere wijze gebruikt dan tegenwoordig. In 1972 introduceerde de Amerikaanse sociologe Ann Oakley het begrippenpaar 'sex' en 'gender'. ('Gender' werd aanvankelijk wel vertaald met 'geslacht' of 'genus', maar wordt tegenwoordig onvertaald gelaten.) 'Sex' oftewel sekse verwees naar de (onveranderlijk, maar futiel geachte) biologische verschillen tussen de seksen. 'Gender' verwees naar de wijze waarop aan deze verschillen betekenis werd toegekend en een maatschappij-indeling werd gefundeerd waarin vrouwen en mannen verschillende wezens met verschillende taken, mogelijkheden, eigenschappen, enzovoorts werden. Het sekse-gender onderscheid legde dus het fundament voor het idee dat er aan het verschil in rollen en posities tussen de seksen niets natuur-

lijks of noodzakelijks was. Het was de maatschappij die het onveranderlijke, maar kleine verschil (seks) grote, maar veranderlijke gevolgen (gender) gaf.

Het begrip gender werd in Nederland echter pas een centrale term na een artikel van de Amerikaanse historica Joan W. Scott (1988). In dat artikel introduceerde Scott eveneens haar onderscheid in lagen van gender. Niet sekseverschillen, zei Scott, maar de wijze waarop deze tot stand komen, moet het object van vrouwenstudies zijn. Vrouwenstudies moet niet kijken naar sekseverschillen als zodanig, maar moet deze begrijpen als de uitkomst van andere processen van betekenisgeving. Deze processen worden veelal geschaard onder de term *gender*.² Scott benadrukt dat gender overal is, ook daar waar sekse in eerste instantie afwezig lijkt. Niet alleen personen krijgen een sekse, maar ook gebouwen, organisaties, tijdsindelingen, wetten, maatschappelijke normen en idealen zijn doordrenkt van 'gendergeladen' betekenissen. We ordenen de wereld door middel van dichotomieën die stevast een 'genderlading' hebben: theorie versus praktijk, rede versus emotie, hoofdarbeid versus handarbeid, hard versus zacht, afhankelijk versus autonoom. Dergelijke gendergeladen symbolische categorieën vormen de bouwstenen voor bijvoorbeeld theorieën over burgerschap, vrijheid of gelijkheid, en voor indelingen in beroepen en functies. Wie feministisch onderzoek wil doen, hoeft daarom helemaal niet bij sekse te beginnen – wel bij gender. Het (gendergeladen) onderscheid tussen hoofd- en handarbeid bijvoorbeeld, is een even geschikt startpunt voor feministisch onderzoek als het sekseverschil.

Scott is waarschijnlijk de bekendste van de drie auteurs op wie voor het gelaagde genderconcept wordt teruggegrepen. Zij hanteert een tweeledige definitie van gender. Gender is ten eerste 'a constitutive element of relationships based on perceived differences between the sexes' en ten tweede 'a primary way of signifying relationships of power.' (p. 42). Het lagenonderscheid koppelt ze aan de eerste definitie van gender als constitutief voor relaties (vaak wordt dit in Nederland 'gender als structurerend principe' genoemd). Scott onderscheidt vier lagen van gender: *symbols*, *normative concepts*, *social institutions and organisations*, en *subjective identity*.

Bij *symbols*, door haar ook wel 'symbolische representaties' genoemd, denkt Scott aan bijvoorbeeld Eva en Maria, aan 'mythen' over licht en duisternis, over (on)zuiverheid en (on)schuld (p. 43). In onderzoek is van belang te bekijken welke symbolen wanneer worden gebruikt, in welke context en op welke wijze.

Normative concepts, de tweede laag, 'set forth interpretations of the meanings of symbols, that attempt to limit and contain their metaphoric possibilities' (p. 43). Deze concepten zijn te vinden in pedagogische, politieke, religieuze, wetelijke en wetenschappelijke doctrines. Ze nemen de vorm aan van 'a fixed binary opposition, categorically and univocally asserting the meaning of male and female, masculine and feminine' (p. 43). Zulke doctrines, bijvoorbeeld de Victoriaanse ideologie van vrouwelijke huiselijkheid, worden vaak als onomstreden voorgesteld, terwijl ze ook in hun tijd

omstreden waren. Historisch onderzoek moet laten zien welke (in geschiedschrijving vaak miskende of verdrongen) strijd er aan dergelijke doctrines ten grondslag ligt (p. 43).

Het onderscheid tussen de eerste en de tweede laag (symbolen en normatieve concepten) is mijns inziens niet erg helder. Normatieve concepten 'zetten symbolen in beweging' en ondersteunen dus de werking van symbolen. Maar wanneer is iets een normatief concept en wanneer een symbool? Waarom vat Scott licht en duisternis bijvoorbeeld onder de symbolen? Het zijn toch ook normatieve concepten in haar definitie, namelijk vaste binaire categorieën die steeds weer de betekenis van mannelijkheid en vrouwelijkheid bevestigen?

De derde laag van gender betreft *social institutions and organisations*. Gender is, vooral door antropologen, vaak slechts gelokaliseerd in verwantschapssystemen, terwijl het een rol speelt in veel meer maatschappelijke systemen, zoals de arbeidsmarkt, het onderwijs en de politiek. Die systemen opereren in onze maatschappij grotendeels los van verwantschap. In al die systemen valt de werking van gender als 'structurerend principe' te onderzoeken.

Subjective identity is de vierde laag. Scott benadrukt het historisch variabele karakter van identiteiten en zet die af tegen bijvoorbeeld de a-historische zienswijze van de psychoanalyse. Historici moeten onderzoeken hoe sekse-identiteiten geconstrueerd worden, en hoe die constructies verband houden met bijvoorbeeld sociale organisaties en culturele representaties (p. 44). Tot nu toe, zegt Scott, slagen vooral biografischrijvers daar in. Over de relatie tussen deze vier niveaus valt volgens Scott in zijn algemeenheid niets te zeggen; die vraag is op zichzelf object van historisch onderzoek.

Dit gezegd zijnde gaat Scott over naar haar tweede definitie van gender, namelijk gender als constitutief voor machtsrelaties. Tussen beide delen van haar betoog legt zij geen argumentatieve verbinding. Met deze tweede definitie lijkt ze ook een heel andere agenda te hebben: ze wil hier betogen dat onderzoek naar gender een goede ingang kan zijn om allerlei machtsrelaties te onderzoeken: niet alleen tussen vrouwen en mannen, maar ook tussen natiestaten, volkeren, of tussen vorsten en hun onderdanen, tussen kolonisatoren en gekoloniseerden (p. 45). Lagen van gender komen hierbij niet ter sprake.

Ongeveer tegelijkertijd met de Nederlandse 'ontdekking' van Scott in de late jaren tachtig, werd ontdekt dat er meer auteurs waren die, onafhankelijk van Scott, een lagenonderscheid maakten. Zo raakte vanaf het begin van de jaren negentig het gebruik van het lagenonderscheid in Nederlands onderzoek in zwang, vooral toegepast in sociaal-wetenschappelijk, beleidsgericht onderzoek.³

Harding

De Amerikaanse filosofe Sandra Harding maakt een lagenonderscheid in haar boek *The science question in feminism* uit 1986. De eerste twee lagen daarvan sluiten vrij goed aan bij de eerste drie van Scott. Harding onderzoekt in haar boek op welke manier wetenschap en gender met elkaar samenhangen. Veel theorieën daarover vindt ze om twee redenen

gebrekkig. Ten eerste worden verklaringen voor bijvoorbeeld de geringe vertegenwoordiging van vrouwen in de wetenschap gezocht in 'individual gender': in het gedrag en de socialisatie van vrouwen. Ten tweede worden mannelijkheid en vrouwelijkheid als symmetrische categorieën beschouwd. Gender is echter niet alleen te vinden in gedrag en socialisatie, betoogt Harding, maar ook in arbeidsdeling en in symbolen (onder andere p. 17 en p. 52-3). Onderzoek naar gender zou zich daarom moeten richten op de interactie tussen 'individual gender', arbeidsdeling en symbolen. Daarbij dient de onderzoeker zich er steeds rekenschap van te geven dat gender een asymmetrische categorie is. Harding onderscheidt aldus drie niveaus van gender. Zij noemt deze overigens soms processen, om het dynamische en productieve ervan te benadrukken (bijvoorbeeld p. 17).

Het eerste niveau is *gendersymboliek*. Dit niveau komt dicht bij een combinatie van de eerste twee niveaus van Scott. *Gendersymboliek* is 'het resultaat van de toekenning van dualistische gendermetaforen aan waarneembare dichotomieën die zelden iets met sekse te maken hebben' (p. 17). Een voorbeeld is de genderlading van het onderscheid tussen wetenschappelijk en huishoudelijk werk: hoewel beide emotionele, intellectuele en handmatige aspecten kennen, geldt huishouden als handmatig, emotioneel en typisch vrouwelijk, terwijl wetenschap geldt als intellectueel en typisch mannelijk (p. 53).

Het tweede niveau is de *arbeidsdeling* tussen de seksen. Soms noemt Harding dit ook *genderstructuur*: het proces waarbij een beroep wordt gedaan op genderdualismen om de maatschappij te organiseren. Met deze abstracte formulering houdt ze de mogelijkheid open dat er ook andere structuren dan de arbeidsdeling onder dit niveau geschaard worden, zoals ook bij Scotts derde niveau het geval is.

Hardings derde niveau verschilt wel duidelijk van dat van Scott, ook al gaat het bij beiden om identiteit. Harding spreekt van *individual gender*: de 'sociaal geconstrueerde individuele identiteit die slechts gebrekkig samenhangt met "de werkelijkheid" en met de perceptie van sekseverschillen' (p. 18). Het gaat hier dus om een schijnbare, toegeschreven identiteit: in werkelijkheid zijn mensen niet in te delen in twee identiteitsgroepen, al wordt zo'n indeling vaak gemaakt. Harding ontsnapt dus als het ware aan gender op individueel niveau door te stellen dat het niet 'echt' is; Scott ontsnapt daaraan door te stellen dat het historisch variabel en omstreden is. Hardings voorstelling van identiteit is vanuit gedragswetenschappelijk perspectief problematisch: voor ontwikkeling en beleving van identiteit is bij Harding geen plaats. Dat is ook verdedigbaar, want voor haar is het individuele niveau het minst interessant. Zij wil met haar lagenindeling juist beargumenteren dat het individuele niveau vaak overschat wordt, en de interactie met de andere twee niveaus er bekaaid van afkomt.

Over de precieze verhouding tussen de drie niveaus is Harding ambivalent. Vaak stelt ze ze voor als gelijkwaardig, bijvoorbeeld in de formulering dat 'an adequate theorization of gender will always lead us to ask questions about the interactions between gender symbolism, the particular way in which

social labor or activity is divided by gender, and what constitutes gender identities and desires in any particular culture' (p. 56). Soms stelt ze echter dat arbeidsdeling en symboliek als de *oorzaken* van 'individuele gender' gezien moeten worden, bijvoorbeeld in deze formulering: 'those underlying causes of discrimination against women in science are to be found in the gendered division of labor in social life and in science's enthusiastic participation in our culture's symbolmaking' (p. 54).

Hagemann-White

Het lagenmodel van de Duitse sociaal-psychologe Carol Hagemann-White verschilt sterk van de andere twee, vooral van dat van Harding. Hagemann-White is vooral geïnteresseerd in datgene wat Harding het minst belangrijk vindt, namelijk in gedrag en identiteit, omdat volgens haar daar de meeste ruimte voor onderhandeling en dus verandering te vinden is. Politieke en sociologische factoren als instituties en arbeidsdeling komen in haar lagenindeling zelfs niet voor. Symbolen onderscheidt ze wel, maar die zijn bij haar een gegeven, geen aanknopingspunt voor verandering.

Hagemann-White onderscheidt vier niveaus waarop gender wordt gedefinieerd en ervaren, te weten gender als *sociale categorie*, *symbolische dichotomieën van seksuele betekenis*, *geslachtsgebonden vormen van gedrag* en *seksuele geslachtsidentiteit* (Hagemann-White, 1989). Met gender als *sociale categorie* doelt Hagemann-White op gender als binair indelingscriterium: die persoon is vrouw, deze is man. Dit zegt op zichzelf nog niets over die personen; 'het zegt verder niets over hun biologie, seksuele voorkeur of levensgeschiedenis' (p. 37). Die indeling heeft met andere woorden niet veel descriptieve, maar wel proscriptieve waarde: mensen zijn vervolgens genooddaakt zich tot deze indeling te verhouden. Het heeft ook enige voorstellende waarde: 'Het behoren tot de een of de andere sociale categorie/seks vergroot zo de waarschijnlijkheid om bepaalde gebeurtenissen, verplichtingen, en mogelijkheden in de loop van iemands leven mee te maken' (p. 37). Omdat deze indeling volgens Hagemann-White geen descriptieve waarde heeft, moet hij met de nodige voorzichtigheid in empirisch onderzoek worden gebruikt. Men kan onderzoekspopulaties beter indelen naar 'relevante ervaringsgebieden' (bijvoorbeeld de ervaring van verkrachting, armoede of primaire verantwoordelijkheid voor jonge kinderen) dan naar sekse.

Met het tweede niveau, de *symbolische dichotomieën van seksuele betekenis*, doelt Hagemann-White op ideeën en beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Net als op het eerste niveau zijn deze beelden en ideeën binair: iets is mannelijk of vrouwelijk, niet iets er tussenin. Deze symbolische dichotomieën functioneren als stereotypen over persoonlijkheid en gedrag, bijvoorbeeld: mannen zijn rationeel, vrouwen zijn emotioneel. Ook deze binaire indeling is niet zozeer descriptief maar wel proscriptief. Deze dichotomieën functioneren als middel om gedrag van mensen te seksueren: om aan gedrag een sekse toe te schrijven.

Anders gezegd: de dichotomieën van het tweede niveau

functioneren als middel voor het derde niveau: *geslachtsgebonden vormen van gedrag*. Hier doelt Hagemann-White op het kwalificeren van gedrag als 'typisch mannelijk' of 'typisch vrouwelijk'. We zijn daar zo op getraind dat waarneming van gedrag en toekenning van een sekse aan dat gedrag bij ons verweven zijn: we kunnen het een niet doen zonder meteen ook het ander te doen. Tegelijkertijd reproduceren we daarmee ook het tweede niveau, want door die automatische koppeling van sekse en gedrag reproduceren we ook de symbolische categorieën, zoals rationaliteit als iets mannelijks en emotionaliteit als iets vrouwelijks. We zijn hieraan ook medeplichtig: we krijgen niet alleen op grond van onze sekse bepaald gedrag toegeschreven, maar schrijven onszelf ook een genderidentiteit toe en gaan ons daarnaar gedragen.

De indeling van gedrag in 'vrouwelijk' en 'mannelijk' heeft met andere woorden te maken met het vierde niveau: de *seksuele geslachtsidentiteit*. Het is in onze cultuur voor individuen van cruciaal belang om het eigen gedrag te kunnen verantwoorden op een manier die verenigbaar is met de sekse waar men toe behoort (met het eerste niveau dus). Het niet invoegen in dit binaire indelingssysteem veroorzaakt grote angst. Het is echter wel mogelijk om op subtiele wijze af te wijken van de verwachtingen van het gedrag en het is ook mogelijk hierover met zichzelf en anderen te onderhandelen.

De eerste twee niveaus zijn volgens Hagemann-White dus binair, maar de laatste twee zijn plaatsbaar op een continuüm. We kunnen niet meer of minder vrouw zijn, en emoties gelden niet als meer of minder vrouwelijk (maar gewoon als vrouwelijk); we kunnen ons wel meer of minder vrouwelijk gedragen en ons meer of minder vrouwelijk voelen. Dat onderscheid tussen binaire en continue aspecten van gender is voor Hagemann-White een van de belangrijkste redenen om haar lagenmodel te introduceren: continue aspecten zijn volgens haar onderhandelbaar en dus veranderbaar, binaire niet. Daarmee verradt ze ook haar sociaal-psychologische achtergrond: de complexiteit zit in gedrag en identiteit, maar niet in symbolische categorieën.

Vanuit historisch of filosofisch oogpunt is dit aanvechtbaar: Scott en Harding plaatsen symbolische categorieën juist wel op een continuüm. Emotie en rede bijvoorbeeld vormen weliswaar een binair begrippenpaar, maar via historisch onderzoek kun je dat binaire karakter deconstrueren, kun je vanuit Scott zeggen. Emoties gelden volgens Scott niet noodzakelijk altijd en overal als vrouwelijk: dergelijke indelingen zijn steeds omstreden en historisch variabel.

Mossink en Nederland

Bovenstaande drie indelingen in lagen (of niveaus) van gender zijn dus nogal verschillend. Hoe worden deze modellen nu in onderzoek gebruikt? Hieronder volgen daarvan enkele recente voorbeelden.

In hun zeer interessante en invloedrijke studie *Beeldvorming in beleid*, over gender in beleidsteksten van de rijksoverheid, maken Marijke Mossink en Trudi Nederland onder verwijzing naar Scott, Harding en Hagemann-White een onder-

scheid in drie lagen van gender (p. 10). De verhouding tot de verschillende lagen van Scott, Harding en Hagemann-White is niet duidelijk. Bij de tweede laag verwijzen zij naar Scott, maar dan niet naar de lagen maar naar de meer algemene (boven aangehaalde) definitie van gender als constitutief voor sociale relaties.

Hun eerste laag betreft gender als *sociale categorie*, waarmee zij doelen op 'de classificatie van mensen in twee seksen'. De tweede laag betreft gender als *structureel en cultureel organisatieprincipe*: niet alleen mensen (laag 1) maar ook gedragingen, eigenschappen, bezigheden, zaken, begrippen en abstracte idealen krijgen een sekse toegekend, hetgeen vervolgens constitutief is voor 'de verhoudingen en zelfs materiële omstandigheden waarin mensen leven' (p. 10).

Op dit niveau lokaliseren Mossink en Nederland ook waarden en normen. De derde laag omvat gender als *basis voor normatieve symbolische dichotomieën*: mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn niet simpelweg verschillend maar het zijn 'elkaar uitsluitende en wederzijds constituerende begrippen die in een hiërarchische relatie tot elkaar staan' (p. 11).

Niet alleen de verhouding tot de auteurs waar Mossink en Nederland op zeggen voort te bouwen, maar ook de criteria die aan deze eigen indeling ten grondslag liggen, zijn niet duidelijk. In laag twee is heel veel samengebond dat in de andere modellen juist gescheiden wordt: gedrag maar ook bezigheden en zaken, en ook nog concepten en idealen. Laag drie lijkt mij niet zozeer een nieuwe laag, als wel een opmerking over laag een en twee: het onderscheid in mannelijkheid en vrouwelijkheid dat in laag een en twee aan de orde is, is niet zomaar een verschil, maar een dichotomie.

Aan het eind van het boek komen de auteurs weer op de lagenindeling terug. Zij stellen dat hun onderzoek laat zien hoe de eerste en tweede laag verstrengeld raken. Beleid classificeert mensen in twee seksen, maar die classificatie gaat vervolgens als het ware met het beleid op de loop: 'de classificatie organiseert het beleid, en het beleid gaat verschil(len) maken, creëert – in dit geval – gender' (p. 122, nadruk van de auteurs).

Dit proces is volgens Mossink en Nederland te zien aan de wijze waarop vrouwen in het beleid steeds weer in een achterstandpositie geplaatst worden. Vrouwen hebben of zijn in de teksten een probleem. De norm waaraan vrouwen worden afgemeten, blijft zelf impliciet maar is gebaseerd op het gedrag en de positie van mannen. Het normale lijkt niets met gender te maken te hebben, maar het is in feite mannelijk. Door vrouwen af te meten aan die verzwegen mannelijke norm komen zij steeds weer in een achterstandpositie terecht (p. 123).

Dit is een zeer relevante conclusie die zij in hun analyses van de casestudies ook op overtuigende wijze onderbouwen. Het is echter de vraag of de indeling in lagen deze conclusie verheldert. Hun opmerkingen over de verstrengeling van de eerste twee lagen is nogal cryptisch. Wanneer ze hun conclusie in andere termen formuleren – in termen van verzwegen normen en de daaruit resulterende achterstandpositie – is deze veel helderder.

Oldersma

Een terrein waarop de reproductie van seksongelijkheid ondanks beleid daartegen doorgaat, is de politiek. De participatie van vrouwen in adviesraden bijvoorbeeld is ongewild nog steeds laag: 15 tot 18 procent van de leden is vrouw. Jantine Oldersma onderzoekt in haar proefschrift hoe dat te verklaren is. Mede aan de hand van casestudies van adviesraden concludeert ze dat de geringe participatie van vrouwen onder meer een gevolg is van de wijze waarop de problemen waarover een raad moet adviseren, gedefinieerd worden. Aan die problemen worden zelden genderspecten onderkend. Tijdens interviews zag weliswaar 25 procent van de mannelijke en 40 procent van de vrouwelijke raadsleden genderspecten aan het onderwerp van advies, maar in de adviesteksten was daarvan weinig terug te vinden. Waardoor verdwijnt gender uit beeld? Ten eerste versterkt aandacht voor gender het denken in doelgroepen; dat is voor beleidsmakers niet aantrekkelijk omdat er naar hun mening toch al zoveel doelgroepen zijn. Ten tweede versterkt aandacht voor gender het waardenkarakter van een probleem. Politici houden zich echter liever met feiten bezig dan met waardekwesies, die hen, naar zij vrezen, kiezers kunnen kosten.

Aangezien de genderspecten aldus veelal verdwijnen, acht men het niet nodig om deskundigheid over gender of vertegenwoordiging van vrouwen in een raad op te nemen. Bovendien wordt genderdeskundigheid niet als deskundigheid gezien. Het geldt als onnodig, onmogelijk of als verkapte belangenbehartiging. Voor nieuwe adviesraadsleden put men ook niet uit vrouwenorganisaties. De beperkte beleidsaandacht voor vrouwen krijgt vorm in termen van 'achterstand' en 'doelgroep van beleid'. Dat zijn echter 'termen die niet direct uitnodigen tot politiek actorschap' (p. 216). Vrouwelijke adviesraadsleden zijn zodoende van harte welkom, maar slechts wanneer ze voldoen aan het profiel van de mannelijke leden. Bij dat profiel hoort bijvoorbeeld het maken van zeer lange werkweken en het langdurig beklimmen van de ladders in maatschappelijke organisaties, dat wil zeggen een ononderbroken (over)voltijds-carrière.

Sekse doet er expliciet dus alleen toe als biologische categorie: vrouwen worden niet geacht genderdeskundigheid mee te brengen. Toch doen ze dat wel: via vrouwelijke leden komt nolens volens toch deskundigheid en oplettendheid ten aanzien van genderspecten de raden binnen. Vrouwelijke leden zeggen vaak over emancipatie-expertise te beschikken, zijn veelal lid van een vrouwenorganisatie en hebben vaak een andere (meer geëmancipeerde) visie op genderkwesies. Daarmee is er dus toch naast uitsluiting van vrouwen en gender, ook sprake van insluiting.

Oldersma formuleert deze conclusies ook in termen van de niveaus van gender. Ze onderscheidt drie niveaus, die het meest lijken op die van Harding: symbolische begrippen, instituties en identiteit. Op het niveau van de symbolische begrippen is het probleem dat de categorie vrouw connotaties heeft met 'achterstand', stelt Oldersma. Deze connotatie

verdraagt zich slecht met politiek actorschap. Als vrouwen al in beeld komen, is dat als passieve objecten van beleid. 'De lading die het begrip "vrouw" op symbolisch niveau aanleeft, wordt op institutioneel niveau vertaald in het "genderneutraal" maken van het beleidsobject' (p. 218). Waar vrouwen wel genoemd worden, is dat in termen van achterstand en doelgroep. Maar een doelgroep is object van beleid, geen subject, en dus geen partner voor advies en hulp die ministers bij bestuurlijke karweitjes nodig hebben. Op het niveau van de persoonlijke identiteit is het probleem dat het profiel van de deelnemers aan adviesraden dat van de levenslang meer-dan-voltijds werkende man is. Daar staat echter tegenover dat vrouwen die aan dat profiel voldoen, en dus in een adviesraad komen, wel een andere visie op seksongelijkheid met zich meebrengen.

Wat levert dit gender-in-lagen kader nu op? Worden de uitkomsten van het onderzoek erdoor verhelderd? Wordt hun onderlinge samenhang erdoor zichtbaar? Helaas niet. De uitkomsten van het onderzoek zijn politiek en wetenschappelijk zeer relevant, maar ik zie niet dat het plaatsen van het lagenkader daar iets aan toevoegt. Het lijkt de zaak eerder enigszins te verwarren. Dat vrouwzijn wordt geassocieerd met achterstand en daarom niet met politiek actorschap, is een belangrijke bevinding. Dat gender zodoende veelal buiten beeld valt, of hoogstens als achterstandsprobleem in beeld komt, is ook van belang. Maar wat betekent het dat het symbolische niveau wordt 'vertaald' op institutioneel niveau in een genderneutraal of achtergesteld beleidsobject? Was dat niet al gegeven met de constatering dat dat vrouwzijn de connotatie van onbelangrijk detail of achterstand heeft? Dat is toch al een constatering over beleid? Kortom: hoe verhouden die twee niveaus zich tot elkaar? En wat is er precies het belang van ze te onderscheiden?

Wel een duidelijke categorie is hier het niveau van de persoonlijke identiteit. De impliciete eisen die er aan de persoon van het raadslid gesteld worden, het soort persoon dus dat men moet zijn, en het soort leven dat men moet leiden en vooral geleid hebben, is wel duidelijk van de andere twee te onderscheiden. Het is ook verhelderend om dat niveau apart te onderscheiden, bijvoorbeeld als kritiek op het idee dat mensen voor adviesraden niet op persoonskenmerken maar op deskundigheid of vertegenwoordiging geselecteerd zouden worden.

Benschop

Yvonne Benschop onderzoekt in haar proefschrift de reproductie van seksongelijkheid in arbeidsorganisaties aan de hand van een aantal casestudies in het bankwezen. Net als bij Oldersma's adviesraden is het formele beleid van de banken gericht op een toename van het aantal vrouwen (in dit geval vooral in hogere functies): daartoe is ook emancipatiebeleid ontworpen. Hoe kan het dan dat seksongelijkheid desondanks toch gereproduceerd wordt? Daar is niet één antwoord op te geven en dat probeert Benschop ook niet. Ze ontwikkelt daarentegen een zeer verfijnd analysekader dat

het haar mogelijk maakt om alle aspecten die tot de reproductie van sekseongelijkheid bijdragen, in kaart te brengen en te verklaren. Ze gebruikt onder meer het onderscheid in lagen van gender om hierin een ordening aan te brengen. Ze bouwt op dit punt voort op Joan Acker (1992), die haar lagenonderscheid op haar beurt baseert op de vier lagen van Hagemann-White: gender als respectievelijk sociale categorie, beelden en symbolen, gedrag en individuele identiteit. Benschop herformuleert deze lagen nu als respectievelijk structuur, cultuur, interactie en identiteit. Onder structuur verstaat ze uitgangspunten, regels en processen die de organisatie constitueren en met cultuur doelt ze op beelden, waarden en normen (p.47). Op het *structuurniveau* wordt sekseongelijkheid gereproduceerd via de arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden en allocatieprocessen. Op het *cultuurniveau* gaat de reproductie van sekseongelijkheid via symbolen, rituelen en gedragscodes, en waarden en normen. Op *interactieniveau* gaat het via rolverdeling, 'statuskarakteristieken', 'attractieverhoudingen' (seksuele aantrekking) en 'patronen van informatie-uitwisseling'. En op het niveau van de *identiteit* gaat het via zelfbeeld, perceptie van/op anderen en beroepsidentiteit.

Het is de grote verdienste van dit onderzoek dat de reproductie van sekseongelijkheid (of zoals Benschop zelf zegt, gendersubtekst) op al deze verschillende punten buitengewoon gedegen, interessant en levendig zichtbaar wordt gemaakt en wordt geanalyseerd. Talloze zeer sprekende citaten zijn daarbij behulpzaam. Benschop maakt het zichzelf daarbij nooit gemakkelijk, maar stelt bij iedere verschijningsvorm van de gendersubtekst die ze tegenkomt het klassieke rijtje journalistenvragen dat ook iedere sociale wetenschapper zich ter harte kan nemen: wie, wat, waar, wanneer, waarom, hoe? Het is onmogelijk om na het lezen van dit boek nog te denken dat de komst van een genderneutrale arbeidsorganisatie een kwestie van tijd is. Benschop toont onontkoombaar aan dat organisaties zelf verantwoordelijk zijn voor de reproductie van gendersubtekst. Zij laat bovendien ook de talloze manieren zien waarop dat gebeurt.

In die enorme kracht schuilt wellicht ook een zekere zwakte, want het onderzoek brengt in deze veelheid nauwelijks ordening aan. Dat wil zeggen: Benschop is voortdurend bezig om te ordenen en zaken dus ergens onder te brengen, maar dit geeft de lezer niet veel gevoel van orde. Dat komt misschien door een combinatie van twee factoren. Ten eerste is de vraag of de heuristische waarde van haar ordeningen altijd even groot is: of de ordeningen ook inderdaad orde aanbrengen in het betreffende materiaal. De indeling in structuur, cultuur, interactie en identiteit bijvoorbeeld is niet verkeerd, maar ook niet erg verhelderend. Veel uitkomsten van het onderzoek komen zowel bij bijvoorbeeld structuur, cultuur als interactie terug. Het materiaal leek met andere woorden niet gemakkelijk in deze indeling in te voegen.

Een voorbeeld daarvan is het fenomeen van 'Het Kippenhok': het verschijnsel dat een afdeling waar vooral of alleen vrouwen werken, wordt gezien als broedplaats van roddel en

achterklap, niet van serieuze toegewijde arbeid. Deze diskwalificatie van een vrouwenafdeling komt als voorbeeld aan de orde bij het eerste niveau (structuurarrangementen), als het gaat om de arbeidsomstandigheden. Het geldt dan als voorbeeld van het feit dat 'de gendered arbeidsdeling' met zich meebrengt 'dat er specifieke mannen- en vrouwenafdelingen ontstaan, en dat er tussen beide een hiërarchie bestaat' (p. 219). Het komt echter ook weer als voorbeeld ter sprake bij het tweede niveau (cultuurarrangementen): het is dan een voorbeeld van 'een symbolische betekenis en waardering van vrouwenafdelingen' (p. 223). Ten slotte komt het ook weer ter sprake bij het vierde niveau (identiteitsarrangementen), als voorbeeld van de wijze waarop in zo'n vrouwenafdeling ambities van vrouwen afgeremd en afgekeurd worden.

Een tweede reden waarom Benschops ordeningen weinig ordenend werken, is dat zij ervoor heeft gekozen om in die veelheid van factoren die zij op het spoor is gekomen, geen hiërarchie aan te brengen. Vrijwel alles versterkt en bevestigt op de een of andere manier al het andere. Alles is even belangrijk. Op zichzelf is die gedachte niet bezwaarlijk, maar daarmee wordt wel de werking van de indeling in niveaus ondergraven. De kernboodschap is vooral dat al die elementen er toe doen, niet die vier niveaus. Vergelijk: als we een land indelen in regio's, maar binnen die regio's zijn alle steden en dorpen even belangrijk, dan krijgt die regio-indeling weinig betekenis.

De waarde van gender in lagen

De kwaliteit en het belang van de hierboven besproken onderzoeken zijn boven twijfel verheven; in dit artikel staan die ook niet ter discussie. Het gaat hier uitsluitend over de wijze waarop men het gelaagde genderbegrip gebruikt. Op dat punt valt op dat de pogingen om de gelaagdheid van gender te operationaliseren voorsnug gebrekkig zijn. Na een theoretisch voorafje over gelaagdheid, keren in de analyse de verschillende lagen niet of nauwelijks terug. In de conclusies komen dan op obligate wijze de niveaus van gender nog een keer aan de orde. Deze verhelderen de uitkomsten echter nauwelijks. Hoe kan dat? Hoe komt het dat dit aspect er zo bekaaid van afkomt? Welke oorzaken zijn in de teksten zelf te vinden? Ik zie er twee.

Ten eerste wordt de eigen variant van de drie modellen nauwelijks beargumenteerd. Niet alleen houden de onderzoekers in het vage welke van de drie auteurs met welke lagenindeling ze van belang vinden, maar ook geven ze niet aan hoe ze vanuit die drie modellen tot een eigen model komen. Geen van de onderzoekers geeft precies aan waarop de eigen indeling in lagen gebaseerd is, waarom juist voor deze indeling is gekozen, hoe de verschillende lagen zich tot elkaar verhouden en hoe men hun model in empirisch onderzoek zou kunnen toepassen.

Ten tweede worden modellen vaak in één adem genoemd, terwijl ze sterk van elkaar verschillen. Die verschillen worden echter zelden opgemerkt en nog minder vaak leiden zij tot vergelijking en afweging. Wat zijn dan die verschillen? Ik

zie met name drie belangrijke verschillen, die waarschijnlijk te maken hebben met de verschillende disciplinaire achtergronden van de drie auteurs.

Een eerste verschil betreft de inzet van hun lagenindeling, en het publiek waarop zij zich richten. Scott wil de blik van feministische historici verbreden van vrouwen naar de werking van gender (en aan andere historici het belang van gender voor het analyseren van machtsverhoudingen duidelijk maken). Harding richt zich tot (wetenschaps)filosofen met de vraag of, en zo ja, waarom en hoe, wetenschap 'mannelijk' is. Hagemann-White wil psychologen een meer genuanceerde kijk op de relatie tussen sekse en gedrag bijbrengen.

Een tweede verschil betreft de betekenis die aan gedrag of juist aan structuren wordt toegekend. Als psychologe heeft Hagemann-White vooral interesse voor gedrag en persoonlijkheid: twee van haar lagen, gedrag en identiteit, hebben daarop betrekking, terwijl een structuurniveau (instituten, verwantschapssystemen, of verdeling van hulpbronnen) bij haar ontbreekt. De modellen van de filosoof Harding en vooral de historica Scott onderscheiden daarentegen wel een structuurniveau. Bij Scott gaat het dan om de derde laag: die van 'sociale instituties en organisaties', bij Harding om de tweede laag: 'gender structuur/arbeidsdeling. Het gedragsniveau dat bij Hagemann-White centraal staat en uit twee lagen bestaat, krijgt bij Scott en Harding maar één laag: Scott noemt het identiteit, Harding 'individual gender'.

Een derde belangrijk verschil tussen de drie modellen is dat zij complexiteit op heel verschillende punten lokaliseren. Hagemann-White lokaliseert de complexiteit van gender uitsluitend op het psychologische vlak, en onderscheidt daar twee lagen. Alleen die twee niveaus zijn te begrijpen als een continuüm. Haar andere twee niveaus zijn binair, daar geldt iets als mannelijk of vrouwelijk, maar niet als een ingewikkelde, historisch en cultureel variabele combinatie van beide.

Scott en Harding lokaliseren complexiteit juist niet zozeer in gedrag, maar in concepten, beelden, symbolen en dergelijke – zaken die Hagemann-White als binair en niet-complex ziet. Harding en Scott onderzoeken de complexiteit, de multi-interpretabiliteit en veranderlijkheid van concepten, beelden en symbolen. Concepten worden in hun visie weliswaar door individuen gebruikt en veranderd, maar die individuen zijn eerder het medium van concepten dan omgekeerd. Vooral bij Scott verraadt zich hier haar poststructuralisme: zij is meer geïnteresseerd in de wijze waarop concepten en normen veranderen, dan in de wijze waarop individuen zich daartoe verhouden. Impliciet lijkt zij aan te sluiten bij de poststructuralistische gedachte dat subjecten vooral te zien zijn als product van vertogen. Scott heeft dan ook twee 'conceptuele' lagen: de laag van symbolen en representaties en de laag van normatieve interpretaties. De filosoof Harding begint bij symboliek, oftewel de kwestie dat bijvoorbeeld filosofische concepten een sekseconnotatie hebben. De andere twee niveaus vallen te begrijpen als de plaatsen waar filosofische concepten en dus hun sekseconnotaties *doorwerken*: in structuren als arbeidsdeling, en in individuele identiteiten. Bij

Hagemann-White ligt dat eerder omgekeerd: zij is vooral geïnteresseerd in hoe mensen zich tot symbolen en beelden *verhouden*. Deze verschillen tussen de auteurs en hun lagen van gender maken het combineren van hun lagenonderscheiden niet eenvoudig. Als dat dan ook nog vrij ondoordacht gebeurt, ontstaan lagenmodellen waarbij de onderlinge verhoudingen tussen de lagen onduidelijk zijn en de analytische waarde beperkt is.

Ongewilde reproductie

Om het denken over gender in lagen verder te brengen, moeten we misschien terug naar het probleem waarvoor het een oplossing moest bieden. Dat probleem verschilde voor Scott, Harding en Hagemann-White nogal en daardoor verschilde ook hun conceptualisering van de lagen. Om bij het probleem van dit artikel en de hier behandelde literatuur te blijven, moet het lagenonderscheid vruchtbaar zijn voor het probleem van de ongewilde reproductie van gender. Anders gezegd: de impliciete vooronderstelling van dit artikel en de hier behandelde literatuur was, dat het lagenonderscheid daartoe vruchtbaar zou kunnen zijn. Maar omdat de 'opbrengst' van dat onderscheid tegenvalt, moet die vooronderstelling van vraagtekens voorzien worden. Wat is het probleem van de reproductie van sekse precies en hoezo zou het lagenonderscheid daarbij behulpzaam kunnen zijn? Om die vraag te kunnen beantwoorden, maak ik even een uitstapje naar het probleem van de reproductie van sekse.

Het belangrijkste probleem van die ongewilde reproductie zoals die zich vandaag de dag voordoet, is misschien dat daar waar sekseongelijkheid geconstateerd wordt, deze wordt toegeschreven aan eigenschappen en gedrag van vrouwen. Het gaat daarbij om vier soorten argumenten: keuze, flinkheid, natuur en tijd (De Harde Kern, 1995). Vrouwen maken de verkeerde keuzen, vrouwen hebben te weinig doorzettingsvermogen, ambitie en lef, vrouwen zijn nu eenmaal biologisch anders en ten slotte: de tijd zal voor emancipatie zorgen, aangezien de jonge vrouwen al 'geëmancipeerd' zijn, maar het effect daarvan pas over een paar decennia te zien is. De besproken onderzoeken tonen aan dat vrouwen op één of meer van deze manieren de schuld krijgen van sekseongelijkheid en dat daarmee de rol van de context (instituten, cultuur, structuur) wordt miskend.

Een gelaagd gendermodel zou mijns inziens behulpzaam moeten zijn om juist deze dynamiek tussen gedrag en eigenschappen van vrouwen (en mannen) en hun context te laten zien. Het gaat er niet om de schuld door te schuiven, door te zeggen dat vrouwen totaal onschuldig zijn en de structuren verantwoordelijk zijn, maar om de interactie tussen beide te tonen. Bijvoorbeeld: tegenover het veelgehoorde verwijt dat vrouwen niet ambitieus genoeg zijn voor hoge functies, hoeven we niet te beweren dat vrouwen wel ambitieus zijn maar de wereld hen niet toelaat; interessanter is om in kaart te brengen hoe welke praktijken welke ambitie bij wie bevorderen en belonen en welke niet, hoe dat iemands ambities vormt, hoe dat weer zijn weerslag heeft op instituten, etcetera.

Daartoe kan een lagenmodel wellicht behulpzaam zijn, mits het een *dynamisch* lagenmodel is, waarmee processen kunnen worden beschreven. Een model dus waarin de interactie tussen persoon en context begrijpelijk gemaakt kan worden. Dat betekent dat het een model moet zijn waarin de *relatie en interactie tussen* de lagen goed is uitgewerkt, en waarin de ene laag betrekking heeft op de persoon, de volgende op de context, de volgende weer op de persoon, enzovoorts. Bovendien moet de complexiteit dan zowel in persoon als in context gelokaliseerd worden, en niet vooral in de persoon, zoals Hagemann-White doet, of vooral in de context, zoals Harding en Scott doen.

We kunnen voor een verdere theoretisering van de reproductie van seksongelijkheid tegen goede bedoelingen in, echter ook het modelmatige lagenonderscheid verlaten en in een heel andere richting zoeken. Een andere mogelijkheid is om de kwestie niet modelmatig, maar empirisch-comparatief te benaderen. Het uitgangspunt daarbij is dat niet een lagenmodel *vooraf*, maar een vergelijking van uitkomsten van empirisch onderzoek naar die ongewilde reproductie *achteraf*, verdere theorievorming kan genereren. Een dergelijke empirisch-comparatieve benadering gaat uit van de overeenkomsten (en verschillen) in de uitkomsten van verschillende onderzoeken. Kijken we bijvoorbeeld naar de hier behandelde literatuur, dan valt allereerst een overeenkomst op ten aanzien van de werking van wat Benschop de *gelijkheidsideologie* noemt. Uit de besproken onderzoeken blijkt dat de discrepantie tussen de ideologische en de praktische overwinning van het feminisme (in de zin van nieuwe gewoonten, regels, wetten, etcetera) in belangrijke mate bijdraagt aan reproductie van ongewilde ongelijkheid. Men gaat er tegenwoordig van uit dat de mannen en vrouwen niet alleen gelijk behandeld moeten worden, maar dat dit ook al gebeurt. Bijna iedereen is voor gelijke behandeling, dus gebeurt het ook, is de dominante gedachte. (Vergelijk: iedereen is voor een schoon milieu, dus wordt het milieu schoon.) Daardoor bijt het uitgangspunt dat mannen en vrouwen gelijk behandeld moeten worden, zichzelf als het ware in de staart. Want terwijl die gedachte bedoeld was als *aansporing* tot verandering, werkt hij nu als *rem* op verandering.

Een andere interessante overeenkomst is dat kwaliteit steeds als seksneutraal wordt gezien, maar de analyse uitwijst dat kwaliteit 'mannelijk' is, in de zin dat datgene wat als kwaliteit geldt, geënt is op het soort leven dat mannen leiden en het soort eigenschappen dat zij geacht worden te hebben. Daardoor wordt aan vrouwen vaker een gebrek aan kwaliteit toegedicht, hetgeen dan weer legitimeert dat bepaalde functies weinig door vrouwen bezet worden: 'er zijn gewoon niet zoveel goede vrouwen'. Uit de besproken onderzoeken blijkt echter dat de vrouwen die wel het predicaat 'gelijke kwaliteit' krijgen, eerder een surplus aan kwaliteit hebben.

Een comparatieve benadering kiest deze en andere over-

eenkomsten tussen empirisch onderzoek naar de reproductie van onbedoelde ongelijkheid tot vertrekpunt van verdere theoretisering. Een theorie over die reproductie bouwt met andere woorden mede voort op de geconstateerde remmende werking van de gelijkheidsideologie en van de genderlading van kwaliteit. Welke benadering de meest productieve is, een lagenmodel vooraf, een empirisch-comparatieve achteraf, of nog iets anders, moet de toekomst uitwijzen. Te hopen valt slechts dat dergelijke overkoepelende theoretische vragen ten aanzien van gender in de toekomst meer aandacht krijgen, opdat theorievorming over de werking van gender zich verder kan ontwikkelen.

Literatuur

- Acker, J. (1992). Gendering organizational theory. In A.J. Mills & P. Tancred (Eds.), *Gendering organizational analysis* (pp.248-261). London: Sage.
- Benschop, Y. (1996). *De mantel der gelijkheid. Gender in organisaties*. Assen: Van Gorcum.
- Drenth, A. van, M. van Essen & M. Lunenberg (Eds.) (1995). *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*. Baarn: Intro.
- Hagemann-White, C. (1989). Geslacht en gedrag. *Socialistisch-feministische teksten*, 11, 33-48.
- Harding, S. (1986). *The science question in feminism*. Milton Keynes: Open University Press.
- Harde Kern, De (1996). *Wel feministisch, niet geëmancipeerd. Het nieuwe feminisme als uitdaging*. Amsterdam: Contact.
- Mossink, M. & T. Nederland (1993) *Beeldvorming in beleid. Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid*. Den Haag: VUGA.
- Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. London: Maurice Temple Smith.
- Oldersma, J. (1996). *De vrouw die vanzelf spreekt. Gender en representatie in het Nederlandse adviesradenstelsel*. Leiden: DSWO Press.
- Schaapman, M. (1995). *Ongezien onderscheid. Een analyse van de verborgen machtswerking van sekse*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Scott, J.W. (1988). Gender: a useful category for historical analysis. In J.W. Scott, *Gender and the politics of history*. New York: Columbia University Press. (oorspronkelijk verschenen in 1986 in *American Historical Review* 91, 1053-1075).
- Verloof, M. (1992). *Macht en gender in sociale bewegingen*. Nijmegen: SUN.
- Verloof, M. & C. Roggeband (1994). *Emancipatie-effect rapportage. Theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages*. Den Haag: VUGA.

Noten

1. Met dank aan Alkeline van Lenning voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. 'Gender' betekent overigens in het Engels gewoon 'geslacht' of 'seks'. Het is een begrip dat figureert op inschrijfformulieren, waar je naast je adres en je burgerlijke staat ook je 'gender' moet invullen. In Engelstalige 'gewone' wetenschappelijke publicaties wordt het gebruikt voor het meten van sekse als variabele, zonder feministische intenties.
3. Bijvoorbeeld Benschop (1996), Van Drenth, Van Essen & Lunenberg (1995), Mossink & Nederland (1993), Oldersma (1996), Schaapman (1995), Verloof (1992), Verloof & Roggeband (1994).